

UDK 82.09:17.02]
791.234:82.09]

Primljeno: 15. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ajla Demiragić

**PROMIŠLJANJE DINAMIKE DUGOVANJA KROZ MOTIV
(OČEVOG) DUGA U FILMOVIMA *KAMENI HORIZONTI*
ŠIME ŠIMATOVIĆA I LJETO U ZLATNOJ DOLINI
SRĐANA VULETIĆA**

U aktualnom ozračju dužničke krize, dug, kako javni tako i privatni, postao je jedna od glavnih briga ekonomskih eksperata i političkih lidera. Istovremeno, objavljen je veći broj znanstvenih studija koje pitanje duga razmatraju iz različitih rakursa i disciplina. Pozivajući se se na opsežnu studiju anarhiste i antropologa Davida Graebera *Dug – prvih 5000 godina* (2011) i na relevantne postavke sociologa i filozofa Maurizia Lazzarata, elaborirane u studiji *Proizvodnja zaduženog čovjeka* (2011), u ovom radu se propituje kulturna dimenzija duga. Cilj rada je da se propitaju i mogućnosti tvorbe mišljenja nove (stare?) solidarnosti i udruživanja u borbi protiv prekomjerne zaduženosti i bespogovornog pristajanja na status zaduženog čovjeka kroz prikaz novčanog i moralnog duga, odnosno duga časti, kao mjesta zapleta i raspleta priče na primjeru filmova *Kameni horizonti* (1953) Šime Šimatovića i *Ljeto u zlatnoj dolini* (2003) Srđana Vuletića.

Ključne riječi: dug; moralni dug; fikcionalni motiv očevog duga; *Kameni horizonti*; *Ljeto u zlatnoj dolini*

1. DUG NAŠ SVAGDAŠNJI: UVODNA RAZMATRANJA

U novinskom tekstu objavljenom daleke 1853. godine u Bolonji, neimenovani autor piše:

Debito na italijanskom, na latinskom Debitum, na grčkom Xpeos [Chreos] i Debt na engleskom, Schuldt na njemačkom, Said na francuskom, na španjolskom Deuda i Tangynaki na kineskom [sic]. Obveza davanja ili vraćanja drugima, ono što se ima, obično se podrazumijeva da je to novac. Takva je definicija koju dobri i vrijedni akademici Kruske (*Accademia della Crusca* op. A.D.) daju ovoj riječi, bez pojašnjenja ili barem savjeta kako da se vrati ono što se nema. Dug je zasigurno riječ stoljeća, a i ako bi mu se trebalo dodijeliti ime, vjerujem da ga ne bismo trebali zvati stoljećem pare, već dugova. A tko nema dugove? Svaka klasa u društvu, od plemenića do trgovca, od trgovca do galanteriste, od galanteriste do obučara, od obučara do klošara: svi imaju dugove. (cit. prema Sardelaro 2017)

Stotinu i pedeset godina kasnije i dalje svi imamo dugove i svi smo dužnici/-ce, a dug ostaje jedna od najfrekventnijih riječi u javnom diskursu. Na globalnoj medijskoj sceni neprestano se raspravlja o dugoročnom državnom i vanjskom dugu, o unutarnjem dugu zbog kojeg se umanjuju budžeti za obrazovanje, izdaci za socijalne službe i kulturu, o prekomjernoj zaduženosti i dužničkom ropstvu. Od 2007. godine i velike dužničke krize izazvane *SubPrime* kreditima, problem zaduženosti država i pojedinaca nametnuo se kao temeljno pitanje svjetske ekonomije, ali i međunarodne politike. Dug je, kako to lucidno zapaža Margaret Atwood, „poput zraka, svuda je oko nas, ali mi ne razmišljamo o njemu sve dok ne krene po zlu“ (2009: 14).

I premda se ideja duga razmatrala od najranijih civilizacija, i usprkos velikom broju znanstvenih radova posvećenih različitim aspektima ove kompleksne problematike, stvara se dojam, kako navodi antropolog i anarhistički aktivista David R. Graeber, da niko ne zna šta je zapravo dug, kako nastaje niti kako ga ispravno definirati, što svakako dodatno osnažuje i potvrđuje njegovu moć (usp. 2011: 12). U svom iscrpnom povijesnom, antropološkom i filozofskom istraživanju Graeber polazi od pitanja zašto je moderno (kapitalističko) društvo bespogovorno pristalo na koncept i praksu duga koji se nužno mora vratiti. U svom radu on pokazuje kako smo naša shvaćanja morala i pravednosti utemeljili prvenstveno na ekonomskom određenju duga, iako je moralna obaveza njegovog vraćanja postojala i prije *izuma* novca koji je, zapravo, omogućio da se pitanje moralnosti reducira na pitanje "bezlične aritmetike" (Graeber 2011: 14).

Sama etimologija riječi dug¹ ukazuje na širi raspon značenja. Pored toga što označava iznos dugovanog novca ili stanje dugovanja, ovaj pojam može da znači i osjećaj zahvalnosti za neku uslugu ili pomoć, obavezu, dužnost, a u pojedinim jezicima i krivnju ili sramotu. Ova višeznačnost pojma ukazuje na nužnost mišljenja duga kao posebnog društvenog odnosa među ljudima. Stoga Graeber ovo pitanje razmatra kroz transformaciju duga, koji se tretira kao često prenaplašena moralna obaveza prema čitavom nizu mogućih subjekata² i ispunjenje obećanja, u ekonomski dug. Na temelju duga gradi se kompleksni odnos između zajmodavca/-kinje i dužnika/-ce, baziran na pravu zajmodavca/-kinje da potražuje vrijednost koja mu/joj se duguje, odnosno obavezi dužnika/-ce da ga vrati. Istovremeno se upravo na ovom odnosu oblikuje i proizvodi subjektivitet, jer se na osnovu sposobnosti vraćanja duga, odnosno kreditnoj sposobnosti, vrši procjena osobnog ugleda, pouzdanosti i odgovornosti.³ Kako tvrdi italijanski filozof i sociolog Maurizio Lazzarato u studiji *Proizvodnja zaduženog čovjeka. Esej o neoliberalnom stanju*⁴, tržišna ekonomija generira procese subjektivacije na način da neoliberalni sustav kreira novi model tzv. *zaduženog čovjeka* (usp. 2012: 24). Pojašnjavajući taj kompleksni proces subjektivacije, Lazzarato naglašava da je „fabrika dugova, odnosno tvorba i razvoj odnosa moći između zajmodavca i dužnika, osmišljena i programirana kao strateško srce neoliberalnih politika“ (2012: 43). Stoga se dug mora tretirati kao odnos ekonomsko-političke moći kroz koji se kreira specifičan način proizvodnje i kontrole subjekta.

Dug implicira poseban tip rada na samome sebi koji ima za cilj da proizvede subjekt dužnika koji postaje odgovoran za svoje dugovanje (usp. Lazzarato 2012: 57).

¹ U starogrčkom jeziku riječ dug γρέος znači i dužnost, a slično je i sa latinskim jezikom u kojem riječ *debitum* znači ono što se duguje, dug ali i dužnost. To je slučaj i sa francuskom riječju *dette* kao i s engleskom *debt*. Finska riječ *syv* ima značenje i greške i krivice, dok u njemačkom riječ *schuld* znači greška, grijeh, a *schulden* dug.

² Pozivajući se na radove Michela Aglietta i André Orléana (usp. Graeber 2011: 56-62), ovaj antropolog i jedan od osnivača pokreta Occupy Wall Street, razmatra teoriju primordijalnog duga, te zaključuje da je i ideja duga prema kozmosu ili "društvu" u konačnici nacionalistički mit. Kako navodi: „Nekoć smo dugovali naše živote bogovima koji su nas stvorili i plaćali smo kamatu u formi životinjske žrtve, a glavicu smo vratili našim životima. Sada dugujemo Naciji koja nas je formirala, kamatu plaćamo u formi poreza, a kada dođe vrijeme da branimo naciju od neprijatelja, ponudit ćemo da platimo našim životima“ (Graeber 2011: 71).

³ Parafrazirajući Nietzscheove teze o dugu elaborirane u *Genealogiji morala* Lazzarato naglašava da je: „[...] greška zajednice ili društva bila ta što je proizvela čovjeka sposobnog obećati, koji garantira za sebe u okviru odnosa zajmodavac - dužnik, odnosno čovjeka sposobnog da poštuje vlastiti dug. *Fabricirati* čovjeka sposobnog da održi svoje obećanje znači oblikovati mu pamćenje, podariti mu svijest koja je sposobna da se odupre zaboravu. U okviru ove sfere obaveze spram duga, počinje da se tvori pamćenje, subjektivnost i savjest“ (2012: 55).

⁴ Studija je prvobitno objavljena na francuskom jeziku pod naslovom *La Fabrique de l'homme endetté. Essai sur la condition néolibérale* (2011). U ovom radu referiram na italijansko izdanje *La fabbrica dell'uomo indebitato. Saggio sulla condizione neoliberalista* (Roma: Derive Approdi 2012).

Dug se tako povezuje s moralom te duboko zadire u pitanja etike, jer da bi se formirala/fabricirala osoba sposobna da održi obećanje, nužno je kreirati joj „pamćenje i savjest koja se odupire zaboravu“ (ibid. 55). No, budući da je obećanje prije svega „čin riječi“, da bi se osiguralo da performativ obećanja ne ostane na riječima, ono podrazumijeva „mnemotehniku“ okrutnosti i mnemotehniku bola“ (ibid. 56). To je nužan element tako konstruiranog obećanja jer, kako je isticao Nietzsche, „pamti se samo ono što ne prestaje da boli“ (ibid.). Na ovaj način dug se ne urezuje samo u um, već i u tijelo dužnika/-ce.

Budući da ovo obećanje o povratu duga podrazumijeva izmirenje duga u budućem vremenu koje je uvijek nepredvidivo, to istovremeno znači da pamćenje duga zahtijeva da se budućnost sagledava kao sadašnjost (usp. Lazzarto 2012: 60). Obrazujući one kojima se upravlja da poštuju vlastiti dug i da se ponašaju u skladu s nametnutim okvirom dužničkog odnosa,⁵ kapitalizam, odnosno neoliberalna ekonomija unaprijed upravlja i budućnošću dužnika/-ca, jer obaveza vraćanja duga nameće ekvivalenciju između sadašnjeg i budućeg ponašanja dužnika (usp. ibid. 61). No, pošto je neoliberalna ekonomija suštinski strukturirana i organizirana na dugu, njega nije moguće vratiti, budući da je beskonačan. Kako pojašnjava Lazzarato, „mogu se vratiti individualni krediti, ali na makroekonomskom nivou dug ostaje. (...) Ne postoji izlaz iz krize budući da se u krizi nalazimo već duže od četrdeset godina. (...) Kriza je beskonačna baš kao i dug, ono što se mijenja je samo intenzitet krize“ (2015: 14).

Dakle, dok zaduženi pojedinac možda i može vratiti dug, zadužena društva to, zapravo, nikada neće moći unutar vladajućeg ekonomskog poretka. Država poput Bosne i Hercegovine, iako se svrstava u red srednje zaduženih zemalja, ima javni dug koji raste brže od ekonomske stope rasta (usp. Ljubijankić Halapić 2018: 141). To znači da zaduženi pojedinci i cjelokupno bh. društvo današnjice stvaraju dug⁶ koji će zapravo otplaćivati naredne generacije.

U zaključku eseja o zaduženom čovjeku i neoliberalnom stanju, Lazzarato ističe da je naš najvažniji zadatak imaginirati i eksperimentirati načine pružanja otpora ekonomiji duga i osjećaju „moralne“ krivice (usp. 2012: 173). Drugim riječima, najprije „treba izaći iz morala duga i diskursa kojim nas drži u u stanju pokornosti“ (2012:

⁵ U neoliberalnom poretku dužniku/-ci se nastoji nametnuti osjećaj slobode, no, kako naglašava Lazzarato, dužnik/-ca je slobodan/-a „u mjeri u kojoj pristaje na specifičan stil života (potrošnja, posao, nameti) koji je usklađen s dinamikom otplate duga“ (2012: 48).

⁶ Kako nas, pored ostalih, upozorava i mlada ekološka aktivistica Greta Thunberg, naš dug kojim opterećujemo nove generacije nije samo ekonomski, već i ekološki, budući da smo već prouzročili kolaps mnogih ekosustava na planeti pokušavajući da osiguramo tzv. ekonomski rast, te da smo se na taj način prekomjerno zadužili i kod naše centralne životne banke - planete Zemlje.

174). Potom je „neophodno osvojiti tu drugu nevinost, osloboditi se krivnje, osjećaja dužnosti, loše savijesti (...) Moramo se boriti za brisanje duga, koji, podsjetimo, nije ekonomski problem, već instrument moći koji ne samo da nas osiromašuje, već nas vodi u katastrofu“ (ibid.).

Uvjerena da i fikcionalni prikazi ovog fenomena utječu na procese oblikovanja i mišljenja duga, te na stvaranje osjećaja moralne dužnosti i/ili obaveze da ga vratimo, u nastavku rada ću pokušati da raščlanim dva fikcionalna prikaza novčanog duga, koji je ujedno i dug prema ocu, dakle i moralni, odnosno dug časti, kao mjesta zapleta priče i prostora imaginiranja borbe protiv moćne i sveprisutne ekonomije duga.

2. DUG KAO FIKCIONALNI KONSTRUKT

Dug je drevni i centralni religijski i književni motiv. On je istovremeno univerzalna tema, budući da je direktno povezan s različitim religijskim, filozofskim, pravnim, etičkim, psihološkim idejama i pitanjima. Štoviše, riječima Colina Burrowa „pisanje je intrinzični dio metaforične ekonomije duga. Pa čak i ako se naša fikcija rijetko zadržava na doslovnom dugu, mi i nadalje dugujemo, kroz metafore koje koristimo, način na koji posmatramo kolege i kako odajemo priznanje pisanju drugih, postoji trajni dug prema prošlim idejama duga“ (2008).

U teoriji je već odavno uočeno da je u okviru zapadnog kulturnog kruga upravo motiv duga često korišten kao zaplet na kojem se gradi priča. O ovom izuzetno složenom odnosu između priče i duga nadahnuto je govorila⁷ i jedna od najutjecajnijih književnica današnjice Margaret Atwood. U okviru trećeg predavanja naslovljenog "Dug kao zaplet" ona razmatra dug kao svojevrsnu pokretačku mašinu i kao zaplet mnogih djela zapadne kulture. Polazeći od tvrdnje da bez pamćenja nema duga, Atwood pojašnjava kako dug nije moguć bez priče, odnosno da je svaki dug utemeljen kao polje zapleta (2008: 80). Pored toga, ideja duga je oblikovala i posebne tipske figure, ali je utjecala i na postupke karakterizacije likova. Ujedno, novčani dug nerijetko je bio osnovni pokretač za pisanje, budući da je to često bio jedini način da zaduženi književnici vrate svoje vlastite dugove.

Iako je u mnogim epohama bio centralna tema, danas dug više ne zauzima centralnu ulogu u fikciji. Općenito govoreći, premda postoje narativi koji tematiziraju finansijski krah ili veliku dužničku krizu, ili prikazuju likove koji duguju novac rod-

⁷ Tokom 2008. godine Atwood je govorila o temi duga u okviru pet Massey predavanja. Predavanja su potom objavljena pod naslovom *Payback: Debt and the Shadow Side of Wealth*.

bini, prijateljima, zelenašima, dilerima droge ili mafiji, dug kao glavna tema danas je razmjerno rijetko prisutan. Prema mišljenju Burrowa (2008), razdvajanje finansijskog značenja duga od njegovih različitih moralnih ili društvenih inačica je svakako jedan od bitnih razloga zašto tema duga ne zauzima centralno mjesto u ovovremenoj fikciji. Upravo zato sam odlučila da razmatram dva narativa u kojima je motiv novčanog duga, predstavljen i kao očevo novčani dug, ujedno i motiv duga časti. Istovremeno, dug se u ovom radu tretira u značenju društvene obaveze, koja proizvodi i osjećaj krivice, ali i revolta.

3. MOTIV NOVČANOG I MORALNOG DUGA U FILMOVA *KAMENI HORIZONTI (1953.) ŠIME ŠIMATOVIĆA I LJETO U ZLATNOJ DOLINI (2003.) SRĐANA VULETIĆA*

Odabrani narativi nastaju u, čini mi se, vrlo važnim, prijelomnim fazama razvoja našega društva. Debitantski film *Kameni horizonti*⁸ Šime Šimatovića snimljen je 1953. godine, dakle u periodu uspostavljanja novog, socijalističkog poretka i cjelokupne rekonstrukcije i transformacije poslijeratnog jugoslovenskog društva. S druge strane, film Srđana Vuletića *Ljeto u zlatnoj dolini*, koji nastaje pedeset godina kasnije, pripada vremenu poratne tranzicije ka neoliberalnom tržišnom ustroju bh. društva. U tom smislu, ovi filmovi zanimljiva su svjedočanstva jednog povijesnog momentuma koji započinje s euforičnom vjerom u društvo ravnopravnih i ljudi oslobođenih od stega kapitalizma, a završava rezignacijom i apatijom onih koji su preživjeli ratove 90-ih i kojima se kao model obnove i preporoda ponudila tzv. liberalizacija tržišta i divlja privatizacija.

Radnja filma *Kameni horizonti* se smješta u 1940. godinu, u Dalmatinsku zagoru. U uvodnoj sceni oskudno odjevena i gladna djeca trče u susret vozu koji prolazi kamenjarem i prose da im se baci komad kruha. U krupnom planu se pojavljuju strojovođa i mladić. Mladić objašnjava da mu je kraj kroz koji prolaze dobro poznat i da je i on u mladosti isto tako trčao u potrazi za kruhom, te da je sada u bijegu jer ga progone žandari. Potom se priča premješta u selo, gdje se upoznajemo s glavnom protagonisticom koja nema ni vlastito ime, već se zove Mala (Irena Kolesar). Zbog ekstremnog siromaštva u kojem žive, otac Jakov je prisiljen zaposliti Malu kao sluškinju kod lokalnog gazde Roka Pajdagracije kako bi otplatili dugove. Ali nakon iznendne smrti gazde Roka, Mala odlučuje da se zaposli u lokalnoj gostionici. Međutim, nakon što se pročuje da je počela raditi u gostionici, iz straha da bi mogla ostati trudna

⁸ Scenarij, koji je raden prema ideji poznatog književnika Vjekoslava Kaleba, potpisuje Šime Šimatović. Producent je Jadran film.

kao i prethodna radnica i time nanijeti veliku sramotu obitelji, otac Jakov odvodi je u grad s nadom da će je "iznajmiti" nekoj od gradskih gospođa. Na koncu djevojčica dobija posao u imućnoj plemićkoj porodici, ali i tu službu će biti prisiljena da napusti dan prije isteka prvog mjeseca i primanja prve plate. Otac iz očaja odlučuje da se zaposli kao štrajkolomac na brodogradilištu, no ubrzo potom umire. U posljednjoj sceni filma očajna i iznurena djevojčica oplakuje očevu nepravednu smrt. No postupno se oko Male i tijela njenog oca okupljaju štrajkači, među kojima je i mladić Bane iz prve scene, za kojeg doznajemo da je porijeklom iz istog sela i da je revolucionar.

Kao što je već istaknuto, priču pokreće motiv duga, novčanog duga oca Jakova koji mora da otplati njegova kćer. Motiv očevog duga se uvodi prvoj sceni susreta Male s lokalnim lupežom Martinom (Antun Nalis) u gostionici u kojoj djevojčica radi kao konobarica. Razgovor se pokreće tako što se Martin raspituje da li je već dugo u službi i da li ju je majka dovela. Nakon što mu odgovori da je došla sama, te da je tu kako bi otplatila očev dug, lupež Martin replicira: „Dakle, treba vratiti dug, uvijek počinje sa jednom potrebom i uvijek treba da se podmiri samo još jednom. Život je vječni dug u kojem se mi vrtimo kao psi koji grizu svoj vlastiti rep. Kruh, opanci, hlačice, dug. Dug, opanci, hlačice, kruh“ i potom poentira: „Tko radi ne boji se gladi, dok sam radio bio sam uvijek gladan. Dobro otvori oči. Danas ćeš dobiti prvu lekciju!“ Scena se zatvara tako što gazda otkriva da je Martin otišao ne plativši račun. Budući da je to dopustila, gazda odlučuje da će račun platiti Mala od prve plate. I to je prva lekcija koju je Martin pripremio za djevojku.

Drugi put se Mala i Martin susreću na kostimiranom balu koji organizira imućna porodica za koju djevojka radi kao služavka. Martin s lovorovim vijencem na glavi započinje razgovor s Malom koja poslužuje piće. Na pitanje da li je očev dug isplaćen, Mala puna nade odgovara da će sutra dobiti prvu platu i da će otac doći po nju kako bi mogao da otplati dug. No, Martin joj pojašnjava da je posve svejedno da li će taj dug vratiti, jer će ostati sirotinja do smrti. A potom i pojašnjava: „Dvije su ljudske sudbine: ili biti vuk ili biti janje. Ja sam se jednog dana iz sela uputio u službu. Kod kuće su čekali moju zaradu. A čekaju je još i danas. Svojim rukama nećete zaraditi ništa, možda svojom mladošću“. Djevojka ga potom pita da li je on vuk ili janje, a Martin joj odgovara da mu je sudbina dodijelila da bude janje, ali da je izmislio način kako da ga vuci ne pojedu. Svojim lukavstvom on ostaje sit i uspijeva da izbjegne batine žandara. Sljedećeg jutra otac dolazi po platu, ali ga pohlepni i škrti gazda obavještava da mu je kćer utekla protekle noći i da mu zbog toga neće isplatiti njenu platu. Tjerajući ga sa stepeništa svoje kuće, savjetuju mu da posao potraži u brodogradilištu. I tada otac počinje da radi kao štrajkolomac i ubrzo potom umire. Poslje-

dnja scena u kojoj se oko mrtvog štrajkolomca i njegove kćeri okupljaju štrajkači, po mišljenju Tomislava Šakića, retorička je scena koja ima za cilj da prenese revolucionarni naboj i koja „simbolizira snagu naroda što će doći, što mi, kao gledatelji iz 1950-ih, dakako, znamo“ (2006).

Dugometražni igrani film Srđana Vuletića *Ljeto u zlatnoj dolini*⁹ radnju smješta u razoreno, poratno Sarajevo. Priča se otvara prikazom Sarajeva kao velikog geta u kojem se djeca tuku na igralištu, dok mafija i policija zajedno rade na jačanju kriminala. Protagonista filma, šesnaestogodišnji Fikret Varupa (Haris Sijarić) izgovara stihove rap pjesme i sanjari na vrhu razorenog nebodera sa kojeg se pruža pogled na sarajevsku ‘zlatnu dolinu’. Djevojci u koju je zaljubljen, kćerki korumpiranog inspektora, zakazao je sastanak na vrhu nebodera tačno u trenutku kad na jednu stranu sarajevske doline pada mrak, a nad drugom uzlijeće avion koji blješti u mraku jer prevozi sretne ljude koji napuštaju sarajevsku *dolinu suza*. Priča se zapliće tako što se, nakon iznenadne smrti Fikretovog oca, na dženazi pojavljuje nepoznati čovjek koji odbija da mu oprost (halali) dug. Navodeći da mu je njegov otac dugovao skoro 50.000 KM, nepoznati čovjek pred okupljenim ljudima na dženazi zahtijeva od sina da vrati dug. Na ovaj način Fikretova siromašna ali poštena porodica biva ponižena i njemu ne preostaje ništa drugo nego da pokuša naprečac da skupi novac i vrati dug, što može učiniti samo kroz kriminalne aktivnosti. I premda se može učiniti da je ovo krajnje ishitrena odluka, Fikret vjeruje da je to jedina opcija. Kako pojašnjava Nedžad Ibrahimović:

S jedne strane svetost duga, s druge pretpostavljena moralna odgovornost prema mrtvom ocu, čine Fikretov slučaj bezizlaznim. Ako ne vrati novac, on i porodica ostaju sveti dužnici i očev život, jednostavno rečeno, neće biti u skladu s njegovom smrću. Ako novac vrati putem kriminala, a to mu jedino preostaje, Fikretov život će doći u koliziju sa njegovim vaspitanjem (očevim moralom). S obje strane, njegova dilema je transcendentna – s jedne strane stoji transcendencija vjere, s druge strane transcendencija odgoja i očevog moralnog zakona. Izbor je i između iznevjeriti budućnost (religijski aspekt) ili iznevjeriti prošlost (porodični moralni aspekt). Ono što mladom Varupi cijelo vrijeme predstavlja problem jeste što su ovi izbori samo spekulativno odvojivi – u stvarnosti nisu! (2008: 137)

Ibrahimovićeva interpretacija možda prenaglašeno insistira na vjerskim (transcendentnim) pobudama. Fikretova reakcija više je motivirana profanim moralnim poniženjem umrlog oca i cijele porodice. U svakom slučaju travestija koja će uslijediti predstavlja rekvijem koji novi tranzicijski moral priređuje star(insk)om poimanju “sve-

⁹ Režija i scenarij Srđan Vuletić. Producent Ademir Kenović.

tosti duga". Nakon neuspjelog pokušaja pljačke lokalnog supermarketa, Fikret pristaje da pomogne korumpiranom inspektoru policije Ramizu (Svetozar Cvetković) u otmici kćerke lokalnog bogataša i moćnika. Ukoliko pristane da čuva i nadgleda kidnapovanu djevojku Saru (Zana Marjanović), dobit će novac za isplatu očevog duga. Priča se dodatno komplicira nakon što se Fikret zbliži sa Sarom. Oni pripadaju istoj generaciji kojoj je u poratnom Sarajevu oduzeta prije svega vjera u bolji život. I posve je svejedno da li je riječ o kćerki bogataša ili sinu mrtvog dužnika, jer su uronjeni u isti svijet koji se urušava u vlastitoj moralnoj bijedi, korumpiranosti, kriminalu i beznađu. Zahvaljujući Sari, Fikret dobija novac kojim može da isplati očev dug, Sara se vraća u sigurni zagrljaj bogatog oca, a korumpirani inspektor, našavši se u bezizlaznoj situaciji ispaljuje si metak u čelo. U onom istom prevelikom odijelu koje je nosio na očevoj dženazi, Fikret odlazi da isplati novac. Navodnog zajmodavca Hamida (Emir Hadžihafizbegović) nalazi u kockarnici dok igra rulet. Novac koji mu Fikret svečano predaje, uz molbu da odu zajedno na očev mezar kako bi mu dug halalio, Hamid gubi na ruletu. U sljedećoj sceni Hamid priznaje Fikretu da je sve izmislio i da mu njegov otac nikada nije dugovao novac. Na Fikretovo pitanje zašto je to učinio, Hamid samo sliježe ramenima i odgovara: „Ne znam. Jebaji ga. Zato“. Razjareni Fikret počinje da šamara Hamida i prisiljava ga da odu na očev mezar. Nakon što Hamid izgovori riječi oprosta napominjući da je on taj kojem se zapravo treba halaliti, Fikret uz psovke tjera Hamida s mezara, a on ostaje da kleči kraj očeve humke dok se nad njim nadvija velika sjena blještavog aviona. I dok avion ponovo uzlijeće iznad grada, film se zatvara scenom u poljupca između Fikreta i djevojke kojoj je na početku filma ponudio da zajedno pobjegnu iz grada. Sada su oboje siročad koja više nikome ništa ne duguju.

I dok je u filmu *Kameni horizonti* naracija pravolinijska, precizna i dokumentaristički odmjerenja pa čak i suzdržana, u filmu *Ljeto u zlatnoj dolini* sve se doima nepovezano, kaotično, nemotivirano i loše ustrojeno.¹⁰ No, ukoliko se ovi prosedei dovedu u vezu sa osnovnom temom i glavnim motivom duga, onda se otvara nova

¹⁰ Kako to precizno dijagnosticira Ibrahimović: „Stvari počinju zapinjati na razini filmske realizacije. I *Ljeto u zlatnoj dolini* pati od istih dječijih bolesti bosanskoga filma. Pretrpana naracija, verbalna „baroknost“ likova koji standardnim književnim jezikom govore knjiške dijaloge, nebudjeljivi policijski inspektor (S. Cvetković) koji veliki kriminal (otmicu bogataševe kćeri) dogovara sa maloljetnim delinkventima – sve su to prepoznatljiva mjesta postkrenovičevske kinematografije“ (2008: 138). Slične negativne ocjene iznosi i Juraj Kukoč kada piše: „No, ti sentimentalni poetski komentari bili bi probavljivi, a možda čak i dojmiljivi, da su nakalemljeni na suvislu, uvjerljivu, radnju i likove. Nažalost, to se nije dogodilo. Zaplet filma pun je logičkih rupa, a motivacija postupaka većine likova vrlo je mutna. Slabosti vrhunac doživljavaju u raspletu, sceni konačnog obračuna, u kojem se logika postupaka likova u potpunosti gubi. Vuletić o logici i smisljenoj motivaciji likova vjerojatno nije ni vodio brigu, jer je smatrao da će poetizacijom filma dovesti njegov siže do razine na kojoj će takve stvari postati nevažne, a jedini će bitni ostati atmosfera i stilizirani komentari. No, pošto do toga nije došlo, vrlo je očitim postalo da film pušta vodu na sve strane“ (2004).

interpretativna mogućnost. S jedne strane, film *Kameni horizonti* tematizira motiv duga kao problem iz prošlosti koji je novouspostavljeni režim razriješio tako što je sve obespravljene, gladne i ponižene dužnike oslobodio duga kroz ideju radničke, proletherske solidarnosti i obećanja ravnopravnosti. Pritom, u toj vizuri očev, moralni dug prikazuje se dijelom i kao retrogradna veza sa tradicionalnom porodicom, koja sputava nove generacije u težnji ka boljem životu. Umjesto toga, u više scena spas se nudi u oslobađanju pojedinca od okova moralnog duga, njegove postepene individualizacije i ujedinjavanja sa nastajućim kolektivitetom onih kojima se sada, u povijesnom obratu, bolji život direktno obećava i eksplicitno duguje. Predstavljen na taj način, dug se može čitati i kao duboka i snažna suština veze sa prethodnim eksploatacijskim poretkom, koji se može prevazići samo odlučnim naporom pojedinca i individualnim kidanjem nametnutih veza i odnosa, čak i ako se one zrcale kroz naizgled benigne okvire porodice. Premda je ideološka podloga filmske naracije jasna i samorazumljiva, tretman teme duga u filmu je dosta suptilan i nadilazi pamfletizam mnogome karakterističan za tu epohu.

S druge strane, *Ljeto u zlatnoj dolini* na tematskom planu i planu priče vrlo uspješno dočarava funkcioniranje mehanizma "fabrike dugova", kako je određuje Lazzarato, u kontekstu razvoja postratnog divljeg kapitalizma u Bosni i Hercegovini. Pritom se na plastičan način i kroz originalan motiv odbijanja oprosta duga nakon smrti, pokazuje sav besmisao duga i osjećaja dužnosti prema sumnjivim i uvijek spornim djelima prethodnih generacija. Kroz prividno odsustvo motivacijskog i logičkog smisla, u filmu se zapravo vrlo dobro ocrta prava priroda duga: dug je izmišljen, mi smo olako pristali da povjerujemo u njegovo postojanje pravdajući ga lažnim moralom i često iskrivljenim religijskim shvatanjima i običajima.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Motiv duga je opsesivna tema u mnogim znanstvenim disciplinama, a uživala je i status centralne književne teme u različitim povijesnim epohama. Međutim, u modernoj fikciji ovaj motiv je potisnut nekim drugim temama, pa se, po mišljenju mnogih, i iz čitavog niza mogućih razloga, u modernim književnim i filmskim narativima pojavljuje razmjerno rijetko. Stoga su dva filma koji tematiziraju problematiku duga, a koja se prezentiraju i analiziraju u ovom tekstu, posebno zanimljivi, naročito imajući u vidu povijesni kontekst u kojem nastaju, te vrijeme i vrijednosti koje reflektiraju.

Film *Kameni horizonti* nudi subverzivni pogled na pitanje ekonomskoga duga, prevashodno kroz sustav vrijednosti i pouke koje je ponudio lik dobrohotnog lupeža

Martina. Upravo njegova perspektiva čini se revolucionarnom i u skladu sa duhom epohe. Naime, on odbija da plati dug vlastitih roditelja s jedne strane, a varajući nepoštene i nemoralne predstavnike vladajuće kapitalističke klase, zapravo, na individualnom planu uspostavlja novi poredak, u kojem, služeći se lukavstvom i sitnim prevarama, nije dopuštao da bude ni gladan ni pretučen. Martin pokušava da objasni Maloj da baš zato što su toliko bijedni i siromašni, oni nemaju obavezu da vrate dug. Oni, zapravo, ne duguju nikome ništa.

Film Srđana Vuletića, pak, poručuje nešto posve drugo. U kontekstu neoliberalne *fabrike dugova* koja se odlučno zahuktava nakon razornog bosanskohercegovačkog rata, generaciji kojoj su očevi ostavili u nasljeđe ratom razorenu zemlju, stvarne i izmišljene dugove, nudi svijest o tome da ni ta djeca nikome ne duguju ništa. Umjesto gorčine duga, ali i u odsustvu utješnih utopija, treba se okrenuti vlastitom razvoju, radosti darivanja, daru cjelova.

LITERATURA

1. Atwood, Margaret (2009), *Payback: Debt and the Shadow Side of Wealth*, House of Anansi Press, Toronto
2. Burrow, Colin (2008), "The Borrowers", *The Guardian*, 6. 12. Preuzeto s: <http://www.guardian.co.uk/books/2008/dec/06/debt/print>
3. Graeber, David (2011), *Debt: The First 5,000 Years*, Melville House Publishing, New York
4. Ibrahimović, Nedžad (2008), "Između naracije i kreacije. Bosanskohercegovački igrani film 1995- 2008", *Sarajevske sveske* 19/20, 116-165.
5. Kukoč, Juraj (2004), "Zbogom logici", *Vijenac* 256. Preuzeto s: <http://www.matica.hr/vijenac/265/zbogom-logici-10675/>
6. Lazzarato, Maurizio (2012), *La fabbrica dell'uomo indebitato. Saggio sulla condizione neoliberalista*. DeriveApprodi, Roma
7. Lazzarato, Maurizio (2015), "La Fabbrica dell' uomo indebitato", u: P. Sospiro, ur., *L'origine dell'uomo indebitato. Quali strategie per informare e tutelare il debitore*, Aracne editrice, Ariccia, 11-17
8. Ljubijankić Halapić, Irma (2018), "Javni dug Bosne i Hercegovine. Stanje i posljedice" *Tranzicija*, 20 (24), 140-152. Preuzeto s: <http://hrcak.srce.hr/221430>

9. Sardellaro, Enzo (2017), "Il debito nella letteratura e la letteratura sul Debito (pubblico)" Preuzeto s: <http://interpretazioni.altervista.org/debito-nella-letteratura-la-letteratura-sul-debito-pubblico/>
10. Šakić, Tomislav (2006), "Početak koji obećava", *Vijenac* 323. Preuzeto s: <http://www.matica.hr/vijenac/323/pocetak-koji-obecava-7254/>

REFLECTIONS ON THE DYNAMICS OF DEBT THROUGH THE PRISM OF (FATHER'S) DEBT IN THE MOVIES *STONE HORIZONTS* BY SIMO SIMATOVIC AND *SUMMER IN THE GOLDEN VALLEY* BY SRDJAN VULETIĆ

Summary:

In the current climate of debt crisis, debt, both public and private, has become one of the main concerns of economic experts and political leaders alike. At the same time, numerous studies have been published that address the issue of debt from different perspectives and disciplines. Referring to the comprehensive study by an anarchist and anthropologist David Graeber titled *Debt: the First 5000 Years* (2011), and to the relevant theses of a sociologist and philosopher Maurizio Lazzarato elaborated in his study *The Making of the Indebted Man* (2011), this paper thematizes the cultural dimension of debt. The aim of the paper is to examine the possibilities of reflecting upon new (old?) solidarity and unification in the fight against excessive indebtedness and unconditional acceptance of the status of the indebted person. This is done through the presentation and analysis of monetary and moral debt, or debt of honor, as key points of plot and unraveling of the narrative in the films *Stone Horizons* (1953) by Šimo Šimatović and *Summer in the Golden Valley* (2003) by Srđan Vuletić.

Keywords: debt; moral debt; fictional motif of father's debt; *Stone Horizons*; *Summer in the Golden Valley*

Adresa autorice
Author's address
Ajla Demiragić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ajla.demiragic@ff.unsa.ba